

NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS „BÉKÉS KIEGYENLÍTÉSSSEL”

NATION STATE BUILDING WITH “PEACEFUL EQUALIZING”

Gyáni Gábor

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, témacsoport-vezető, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
gyani.gabor@btk.mta.hu

Kulcsszavak: birodalom, „cseh kiegyezés”, érdekegyesítés, föderáció, kiegyezés, metropolisz, nemzetállam, rendi dualizmus

Keywords: empire, “Czech Compromise”, unifying of interests, federation, settlement, metropolis, nation state, estate dualism

A 19. század döntő európai politikai folyamatai így vagy úgy mind összefüggttek a nacionalizmus térhódításával. Kérdés, hol milyen formában válhatott a nacionalizmus történelemformáló erővé? A kérdésre adható egyik felelet értelmében „a demokratizálás lépései, a modern adminisztratív, az állampolgármobilizáló [sic!] és befolyásoló állam létrejötte” jelentették azt az erőt, amely „a nemzeti vonzerő potenciális befogadását valóságos befogadássá változtatták” (Hobsbawm, 1997, 139.). S milyen állam kellett (volna) ahhoz, hogy ez valóban be is következzen? Olyan, amiről Giuseppe Mazzini ábrándozott felhívásában: „Minden nemzet önálló állam”, és „csak egy államot egy nemzetnek” (Hobsbawm, 1997, 129.). Ez nem feltétlenül vált azonban valósággá, például azért sem, mert Mazzini korában erősen hatott még a küszöbelv liberális kívánalma. E szerint a nemzetnek kellően nagyoknak (népesnek) kell lennie ahhoz, hogy életképesnek tekintsék. Kellő méret hiányában nem tűnik igazolhatónak a külön nemzetté válás törekvése, amely így el sem nyerhette a nagyhatalmak támogatását. Ahol számos kis lélekszámú nép élt egymás közelében, bármivé szerettek volna egyenként válni, meg kellett elégedniük a birodalmi léttel. Ennek iskolapéldája Közép- és Kelet-Európa, ahol hajdanában a Habsburgok alapítottak birodalmat, és annak modernizálása, Osztrák–Magyar Monarchiává történő átalakítása egyelőre legalábbis „megoldotta” a modern, a nemzeti államfejlődés égető gondját.

Ennek kapcsán elég utalni rá, hogy a nemzeti történetírásokat a birodalom történetéből rendszerint az érdekli: miként hiúsította meg a valamikori birodalom az utóbb sikeressé vált nemzeti önérvényesítést. Ez a beállítódás szülte a „népek börtöne” szóképet, amely hosszú időn át megszabta az Osztrák–Magyar Monarchia történeti képét; és ez a képzet sugallta továbbá, hogy az önálló nemzeti

fejlődés ügye „a politikai függőséget konzerváló kiegyezéssel” végső vereséget szenvedett. Az előbbit az első világháború után újonnan megalakult utódállamok történeti emlékezete kapta fel, az utóbbit a függetlenségi történetiszemlélet magyar szószólói hirdették különösen nagy elánnal.

A 19. század nem kizárólag csupán a nemzetállamok keletkezésének és megszilárdulásának a kora; éppúgy napirenden szerepelt ekkor a birodalomépítés (és újraépítés) ügye is. Az Oszmán Birodalom hanyatlott az idő tájt, az Orosz és a Brit Birodalom ellenben az expanzió szakaszát élte; a franciák ugyanakkor vissza-visszatérő birodalomalapítással próbálkoztak, az 1871-ben egységesülő császári Németország pedig eleve birodalomként tekintett önmagára. Kérdés persze, hogy mennyiben beszélhetünk az utóbbi két eset kapcsán birodalmi formációról, vagy inkább nemzetállamként kell azokat elfogadnunk. A birodalmak nagy kiterjedésű államalakulatok, amelyek korábban önálló politikai egységek egyesítésével jöttek létre. Ezen az alapon akár még a császári Németország is joggal vindikálhatja magának a birodalom nevet (Berger–Miller, 2014b, 13–16., 20.). A sokféle etnikai és kulturális minőséget, és a gazdasági-társadalmi fejlettség eltérő szintjeit képviselő területek és népek egyazon birodalomba foglalása soha sem vezet azonban nemzeti közösség képződéséhez. A birodalom definitív jegye, hogy olyan alá- és fölérendeltséget teremt, amely a központ (metropolisz) és a periféria hierarchikus elrendeződésében nyilvánul meg. A birodalmat ezért lehetetlen úgy kormányozni, mint a modern nemzetállamokat. A szuverén központi hatalom befolyása kiterjed ugyan a birodalom egészére, a központ azonban csak egyes adminisztratív egységeket irányít közvetlen módon, emellett csak adott ügyek fölött gyakorol közvetlen fennhatóságot (a hadügy, a hozzá kapcsolódó pénzügy, valamint a külügy). A birodalom egyes nagyobb egységei (tartományai, gyarmatai, koronaországai) egy többnyire decentralizált irányítási rendbe tagolódnak be. Ez nem szükségképpen vonja azonban maga után az utóbbiak szuverén államnemzeti önállóságát. Az alárendelt birodalomrészek rendelkezésére álló hatalmi jogosítványokkal a központból kirendelt előjárók (a Habsburg Birodalomban a nádorok és/vagy a helytartók) rendelkeznek, akik a perifériák feletti hatalmat a „kollaboráns” helyi elittel (elitekkel) megosztva gyakorolják. A birodalmak működési sajátosságai a központ és a helyi „kollaboránsok” közötti szüntelen alku formájában adott. Ez olykor azzal párosul, hogy a helyi hatalmasságok tekintélyes autonómiára is szert tehetnek, amit nem a birodalom felbomlasztására, hanem annak épségben tartására használnak fel (Howe, 2004, 23–24.).

A Habsburg Birodalom – a Brit vagy az Orosz Birodalomtól eltérően – korábban szuverén, legalábbis dinasztikus államok formájában szervezett területek fokozatos bekebelezésével alakult ki, és vált egyre terebélyesebbé: ezt kivált a magyar, a cseh–morva és a galíciai tartományok birodalomhoz csatolása példázza. A különbségek egyes esetekben így is szembeötlők, melyek egyúttal meg is magyarázzák az 1867-es kiegyezés „partikularizmusát”.

A kiegyezés, amely „osztrák” és „magyar” felek között kötött, akként hosszabbította meg a megreformált Habsburg Birodalom létét, hogy duális kormányzati szerkezetbe mentette át a központ és a periféria közötti hatalmi erőviszonyokat. A kétközpontú Osztrák–Magyar Monarchia nem teremtett ugyanakkor arányos hatalmi eloszlást a két pólus között, ezzel azonban most nem törődünk. Arra vagyunk ezúttal kíváncsiak, hogy (1) milyen tényezők korlátozták a kiegyezők számát kettőre; (2) mi következett ebből a két félre nézve a birodalmi együttélés későbbi körülményei között?

Erre az utóbbi kérdésre adható felelet így szól: a kiegyezéssel megteremtett régi-új birodalom nem zárta el, sőt ellenkezőleg, olykor megnyitotta az utat a nemzeté válás, a nemzetállammá alakulás folyamata előtt. Ez a folyamat azonban nem egyenletesen hatott a birodalom egészében. Paradox módon még csak nem is a birodalom hagyományos és folytatólagos központjában, a majdan Auszriaként önállósuló Lajtán túli birodalomrészben következett be. Egyedül a Magyar Királyság vált nemzeté – birodalmi égisz alatt – az Osztrák–Magyar Monarchiában, még ha ez soknemzetiségű nemzetállam volt is. Hozzá kell tenni: a birodalmi konstrukció nem gátolta, bár egyelőre feltartóztatta, hogy hosszabb távon – a birodalom felbomlását követően – önálló nemzetállamok alakuljanak a térségben.

Ha így áll a helyzet, akkor ennek igazán nyomós történelmi okai vannak; a kiegyezés tehát nem pusztán a véletlen műve, és nem is csak a pillanatnyi hatalmi erőviszonyok eredménye. A fejlemény történelmi genezisének a megvilágítása nélkül az első kérdésre sem felelhetünk érdemben. Feltevésünk szerint a magyarok 1867-es partiképeségét saját proto-nemzeti, proto-nemzetállami fejlődésük ténye alapozta meg.

Az 1867-es kiegyezés nem az első kompromisszum volt a magyar uralmi és hatalmi elit (az arisztokrácia, a közép- és nagybirtokos nemesség), valamint a birodalmi központ, a Habsburg-ház között. Elsőként a török kiűzését követően került sor Magyarországra egészének a birodalomhoz csatolására; olyan megoldás született akkor ezzel kapcsolatban, melyet Szekfű Gyula *A közjogi kompromisszum* fejezetcím alatt tárgyalt *Magyar történetében*. A Rákóczi-felkelés nyomán rendhagyó helyzet alakult ki, melynek lényege, hogy a Habsburg-központ és a magyar rendi erők közötti egyezés a rendi dualizmus helyébe egy „bizonyos egyensúlyt, kompromisszumon nyugvó nyugalmi állapotot” hozott. Ebben az „új rendi korszakban”, Szekfű szerint, „a két szembenálló félnek nincsenek többé egyenlő kilátásai: a rendiségnek örülnie kell, hogy még él, míg a királyság, az európai abszolutizmushoz csatlakozó humanisztikum következtében, hatalmas lendülettel készül átvenni a civilizátor szerepét” (Hóman–Szekfű, 1939, 318–319.). Miközben tehát a rendi privilégiumok változatlanul érvényben maradtak, aközben Magyarország betagozódik a Habsburg Birodalomba. Mindezt a Pragmatica Sanctio öntötte írásos formába, amely alapvető hivatkozási pont a kiegyezés felé vezető úton, mint olyan sikeres formula, amely egyszer már

megnyugvást hozott az ország és a király közti vitában. A történeti irodalomban legtisztábban Péter László fejt ki ezt a nézetet, mondván: Kossuthnak a *Cassandra-levél*ben megfogalmazott vádja nem állja ki a történetiség próbáját. Ez azt sugallja ugyanis, hogy Deák Ferenc 1865. évi kiegyezési ajánlata „jogfeláldozás”, mellyel „Magyarország mindazon magasabb attribútumokból kivetkőztetik, melyek egy országnak állami typust adnak” (Kossuth, 1998–1999, 141.). Péter László szerint azonban „Deák és az országgyűlés nagy többsége [...] Kossuthtól eltérően soha nem vallotta, hogy az országnak történeti joga lett volna az önálló államhoz” (Péter, 1998, 222.). Valójában „Deák Ferenc és az országgyűlés nagy többsége 1867-ben nem államban és az állami szuverenitás attribútumai-ban, hanem országban és királyban, az ország (nemzet) és a király történeti jogaiban gondolkodott” (Péter, 1998, 224.). A korabeli és egyúttal a Deák Ferenc-i közjogi gondolkodás annak „a régi magyar alkotmányának a szemléletét” követte, mely szerint az ország a királyával – a rendi dualizmus logikájának megfelelően – a *dietális tractatus* formái között, a két jogalany viszonyos kapcsolata és az országgyűlési egyezkedés útján állapodik meg (Péter, 1998, 229.). Ez az, amit a Pragmatica Sanctio kifejez, amikor szentesíti az ország (a mindenkori magyar nemzet) és a király (a mindenkori Habsburg-uralkodó) közötti szerződéses viszonyt, ami pedig az 1867-es „kiegyenlítés”-nek is a közjogi alapjául szolgált (Péter, 1998, 240.).

Való igaz, hogy a jogeljáráselméletet meghirdető Wenzel Lustkandl ellen írt vitáiratában Deák maga is arról beszél, hogy Magyarország nem a szokványos módon képezi a Monarchia alárendelt részét, mivel: „Magyarország [...] egyike azon országoknak, melyeket a fejedelem ugyanazonossága s az elválaszthatatlan és feloszthatatlan birtoklás elve köt össze, s ily értelemben, de csak ily értelemben, képeznek a közös fejedelem uralkodása alatt álló összes országok és tartományok egy monarchiát; ily értelemben tartozik Magyarország a közös monarchának birodalmához; de nem osztrák tartomány, hanem jogilag önálló és független az osztrák népek hatalmától, mind törvényhozására, mind kormányzatára nézve.” Amikor a magyar nemzet szerződést kötött a királlyal, azt a szerződést „nem az osztrák tartományokkal kötötte a magyar nemzet, hanem saját fejedelmével, a magyar királylyal” (Deák, 1865, 142.).

Nem állt tehát távol a korabeli magyar közjogi felfogástól az a feltevés, mely szerint a „magyar nemzet” (az ország) – a birodalmi alárendeltség dacára is – birtokolja saját állami szuverenitását, amit a királlyal való egyezkedései garantálnak számára. Ne vitassuk e jogi fikció tényleges tárgyi érvényességét, elég konstatálni, hogy a magyar nemzeti identitásnak ez a történeti-jogi fogalma akkor is érvényben van, amikor pedig az ország látszólag a periféria státuszában alkotja a birodalom részét.

A birodalom és a magyar nemzet kapcsolatát illetően nem ez volt az egyetlen korabeli politikai – közjogi – elképzelés. Kossuth merőben másként látta a

dolgot, de nem ő, hanem Deák és elvbarátai kötötték meg a kiegyezést; jóllehet a kossuthiánus függetlenségi nemzetfelfogásnak is komoly politikai súlya volt a korban.

S mi vajon a helyzet a másik térfélen, a birodalom központjában? A Habsburg Birodalom a 19. század elejétől szüntelen válságokkal nézett szembe, kezdve a napóleoni háborúkkal, folytatva 1848–1849-cel, és bevégezve a német egyesítés körüli konfliktussal. A birodalom hatalmi integritását elsősorban az Európában ekkoriban gyorsan terjedő nemzetállami fejlődés fenyegette újra meg újra. A folyton változó helyzethez történő kényszerű alkalmazkodásnak – Habsburg-oldalon – korlátokat szabott a nacionalizmus államalkotó elvként való merev elutasítása. Miközben a neoabszolutista államhatalom 1849 után mindent megtett azért, hogy kirekessze az államéletből a nem is csak a magyar oldalon propagált nemzeti szempontot, aközben a soknemzetiségű birodalom hathatós kormányzására kitalált birodalmi patriotizmus alkalmatlannak bizonyult arra, hogy biztosítsa az alárendelt népek (a leendő nemzetek, legalábbis „nemzetiségek”) feltétlen politikai lojalitását (Deák, 2000). A birodalmi központ számára a német egyesítés hozta magával a döntő felismerést, ami Ausztria kizárásával teremtett külön német nemzetállamot a birodalom közvetlen szomszédságában. Ez a fejlemény élére állította ugyanis a helyzetet, mert a korábbiaknál sürgetőbben vetette fel azt a súlyos dilemmát, hogy mi módon lehetne átmenteni a birodalmat a nemzetállamok új Európájába.

Túl sok választási lehetőség nem nyílt azonban e tekintetben a birodalmi központ számára. Az nyilvánvaló volt, hogy engednie kell a nacionalizmus(ok) nyomásának, de hogy miként lesz ez összeegyeztethető a birodalmiság fenntartásával, az komoly fejtörést okozott a birodalom elitjének. A legkevésbé rossz opciót a múltban egyszer már bevált megoldás kínálta, a magyar rendekkel megkötött közjogi kompromisszum, amelyre másfél évszázados, majdnem zavartalan birodalmi élet következhetett. S miért a magyar és nem valamelyik másik birodalmon belüli nemzeti erővel kötendő szövetség vagy kompromisszum eshetősége merült fel újból?

Nem másért, mert a magyar nemzetfejlődés volt szinte az egyedüli a birodalmon belül, amely bizton ígérhette: birodalmat erősítő és nem birodalmat romboló vagy lebontó erőként működik közre a jövőben (is). A cseh nemzeti mozgalom szintúgy szóba jöhetett (volna) ez esetben, a cseh nemzeti megújulás programja azonban jóval kevesebb haszonnal kecsegtetett, mint amit a magyar nemzetvédelmi programja ígért a birodalom modernizálása tekintetében. Bár a magyar nemzeti mozgalom – legalábbis a korábbi birodalmi tapasztalatok szerint (1848–1849) – nagyobb potenciális veszélyt jelentett a Habsburgok uralmára, mint az összes többi nemzetiségi mozgalom együttvéve, társadalmi jellegéből adódóan többet is hozhatott a konyhára, mint amivel a cseh és a többi nemzeti-nemzetiségi nacionalizmus szolgálhatott ekkoriban a Habsburgok számára.

A 18. század végén megindult és a reformkorban kifejeződő magyar nemzeti mozgalom tisztán politikai törekvés volt, melynek végső alapját „a nyelvi különbségtevéssel nélküli, egyetemes jogkiterjesztő koncepció” adta (Gergely, 1987, 105.). Az általa meghirdetett politikai nemzetfelfogás többnyire mellőzte, mindenesetre mérsékelte az etnikai elv forszírozását (a kulturális nacionalizmust), és főként a nemesi nemzet eszményének az ország teljes, etnikailag felettébb tarka lakosságára való kiterjesztését ambicionálta. Ehhez járult továbbá, hogy az érdekegyesítés politikáját követve modernizációs (polgárosító) törekvésekkel dúsitotta és tette hamisítatlanul liberálisabbá nemzeti programját. A tervbe vett és 1848-ban (majd 1853-ban) részben valóra is váltott társadalmi reformok (jobbágyfelszabadítás) annak a magyar nemzetnek a megteremtését célozták, melyben a nem magyar etnikumok (a nemzeti kisebbségek) a szabadságelvű nemzet egyenjogú individuumaként foglalhatnak helyet az országban. A nemesi vezetésű magyar nemzeti mozgalom olyan integrációs közösségkonceptiót körvonalazott, amely (1) részben hatálytalanítani tudta a szétforgácsolódott etnikai közösségtudatokat; (2) egyúttal szabad utat nyitott a polgárosodás, a modernitás kívánalmi előtt is.

A jogkiterjesztés révén kiteljesedő, magyar vezetésű nemzetállam mint afféle politikai nemzet programja nem jelentett már végveszélyt a Habsburg Birodalom számára, midőn a központ maga is a modernitás kibontakoztatása útján kívánt továbbhaladni. A birodalomellenes magyar nemzeti erők hatalmi kooptálásával sokkal inkább megvalósulhatott az előbb említett kettős cél, mint mondjuk a cseh nemzeti mozgalom felkarolásával és hatalmi helyzetbe hozásával. Miért is?

A fehérhegyi csata (1620) után berendezkedő Habsburg Birodalom (Megújított Országos Rendtartás) nyomban felszámolta a királyi hatalomnak és a (cseh) rendi közösség tartománygyűlési hatalmának addigi dualizmusát. Cseh (és morva) vonatkozásban később sem álltak helyre a rendek – birodalmi központ által drasztikusan megnyirbált – törvényes hatalmi jogosítványai; nem létezett itt többé semmiféle „rendi dualizmus”, következésképpen a közjogi kompromisszumkötés kötelme (vagy lehetősége) sem merült fel ezúttal komoly formában (Rak, 1989). Ez bújik meg a mögött is, hogy a későbbi cseh patriotizmus, illetve az érlelődő cseh és morva nacionalizmus többnyire megbékélt a Habsburgokkal, ami igen csak szűk mozgásteret biztosított saját nemzeti mozgalmak számára.

Az 1848 előtti cseh nemzeti mozgalom, amely – ausztrioszláv irányultsága folytán – a birodalom föderatív jellegű átszervezésére tett – egyébként erőtlenné – javaslatot, birodalomban és nem nemzetállamban gondolkodott. Az általa propagált decentralizált államhatalmi szerkezetben, az etnikai népességi arányokból következően is, a szlávok kezébe került volna a főhatalom a német és a magyar vezetés visszaszorítása árán. Mi mérhetett volna a birodalom „németes” központjára nagyobb csapást annál, mint a birodalom ily értelmű föderatív átalakítása, ahol Bécs (és persze Pest-Buda éppúgy) egyszeriben a periférián találta volna magát. A birodalom föderatív átalakítása, amely a magyar nemzeti mozgalomnak sem

állt érdekében, leginkább csak a birodalmi központ „nemzeti-etnikai” jellegét módosította volna. A magyar nemzeti hatalmi jogosítványok 1867 utáni részleges elismerése viszont, ami egyébként is megfelelt a rendi dualizmus történelmi mintájának, korántsem járt ily értelmű változásokkal.

Ráadásul a cseh és morva koronaországok etnikai súlyát össze sem lehet hasonlítani a birodalom magyar tartományában érvényesülő magyar befolyással, mely utóbbi kevésbé számbeli, mint inkább hatalmi tekintetben volt mérvadó: a megyei rendi autonómiában és a rendi diéta működésében manifesztálódott. Nem kizárólag csak a tartós cseh és morva regionális partikularizmus és megosztottság, hanem a cseh koronataromány életében hangadó német etnikai komponens is tovább csökkentette a bohémiai nemzeti törekvések lobbijét. Végül: ha a liberalizmussal szorosán összefonódó nacionalizmus önmagában is döntő tényezőként adódik hozzá az 1867-es kompromisszum megkötéséhez, akkor a cseh nemzeti (nemzetiségi) mozgalom – a magyarokhoz képest – kevéssel járulhatott hozzá a birodalom stabilizálásához. A cseh és a horvát ausztrorszláv nemzeti (nemzetiségi) koncepció már 1848-ban sem kifejezetten a liberalizmus kedvéért döntött a Habsburg-lojalitás vállalása mellett; az ausztrorszláv alapokra helyezendő föderatív állam kivívásának az eszménye mozgatta őket ebbéli törekvésükben. Elhatározásuknak végképp áldozatául esett (volna) a liberális magyar nemzeti mozgalom. Jól mutatja ezt František Palacký egész politikai felfogása és aktivitása 1848-ban és a későbbiekben egyaránt (Hávrának, 1989). S szintén ez az ethosz hatotta át a horvát nemzeti egyenjogúsítás akkori programját is, amely nem lépett túl a társadalmi jellegében változatlanul elképzelt egységes osztrák összbirodalom keretein (Ress, 2004).

A „cseh kiegyezés” sikertelenségét a fundamentális cikkelyek elfogadtatásának 1871-es kudarca bizonyítja. Ez abból is eredt, hogy úgy próbálta a történelmi nemesség a presztízst és a birodalmon belüli hatalmi befolyását növelni, hogy lehetőleg ne kerüljön eközben nyílt összeütközésbe a dinasztikus uralommal. Ez a törekvése élesen szembeállítja őt és mozgalmát a magyaroknak a birodalmon belüli (olykor azon kívüli) helykereső magatartásával 1848–1849-ben és később is. A hagyományos cseh politikai vezetőrétegnek a Monarchiához fűződő viszonyában a birodalmi lojalitás dominált, és jóval kevésbé hatott rá a cseh nemzeti (nemzetállami) önmegvalósítás programja (Procházka, 1993).

A kiegyezéssel megújított Habsburg Birodalom mint Osztrák–Magyar Monarchia a hagyományos birodalmiság és a modern nemzeti, nemzetállami konstrukció egymásba ötvözésével új szintre vitt a 19. századi európai történelem folyamataiba. Ez az ötvözet nem a legrosszabb fajtából való volt. A történészek nem feltétlenül tekintik ma már a nemzetállam-építést és a birodalomépítést egymást kizáró, egymásnak homlokegyenest ellentmondó korabeli törekvéseknek (Berger–Miller, 2014a). Az Osztrák–Magyar Monarchia és a Magyar Királyság kapcsolatában úgyszintén ennek a történelmi felismerésnek a bizonyító erejű példáját

véljük megtalálni. Jóllehet az Osztrák–Magyar Monarchiában nem a központ, hanem a perifériából a központtal közel egyenrangúvá előlépő birodalomrész nemzeti fejlődése húzott igazán nagy hasznot a birodalom kiegyezéssel véghezvitt újraépítése nyomán. Ez pedig sehol máshol nem történt meg a korabeli Európában.

IRODALOM

- Berger, S. – Miller, A. (eds.) (2014a): *Nationalizing Empires*. New York–Budapest: Central European University Press
- Berger, S. – Miller, A. (2014b): Building Nations in and with Empires – A Reassessment. In: Berger, S. – Miller, A. (eds.): *Nationalizing Empires*. New York–Budapest: Central European University Press, 1–30.
- Deák Á. (2000): „Nemzeti egyenjogúsítás”. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon, 1849–1860*. Budapest: Osiris Kiadó
- Deák F. (1865): *Észrevételek Lustkandl Venczel ily című munkájára „Das Ungarisch–Österreichische Staatsrecht” a magyar közjog történelmének szempontjából*. Pest: Pfeifer Ferdinánd
- Gergely A. (1987): A nemzetté válás programjai. In: Gergely András: *Egy nemzetet az emberiségnek. Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Budapest, Magvető Kiadó, 99–120.
- Havránék, J. (1989): Nemzeti és birodalmi eszmények vonzásában (František Palacký – a politikus és kora). In: Szarka L. (szerk., ford., jegyz.): *Csehország a Habsburg-Monarchiában, 1618–1918. Esszék a cseh történelemről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 103–131.
- Hobsbawm, E. J. E. (1997): *A nacionalizmus kétszáz éve*. Előadások. Budapest: Maecenas Kiadó
- Hóman B. – Szekfű Gy. (1939): *Magyar történet. IV. köt.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda
- Howe, S. (2004): *Birodalmak*. Budapest: Magyar Világ
- Kossuth L. (1998–1999): Nyílt levél Deák Ferenchez, 1867. május 22. In: Pajkossy G. (vál., s. a. r., bev. és jegyz.): *Kossuth Lajos*. Budapest: Új Mandátum, 138–145.
- Péter L. (1998): Ország és királya a hatvanhetes kiegyezésben. In: Péter L.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest: Osiris Kiadó, 219–263.
- Procházka, M. (1993): Zavar a trón körül (A Habsburg-ház helye a cseh politikában). *Műhely*, 16, 1, 89–93.
- Rak, J. (1989): A barokk patriotizmus hányattatásai (A fehérhegyi csata következményei). In: Szarka L. (szerk., ford., jegyz.): *Csehország a Habsburg-Monarchiában, 1618–1918. Esszék a cseh történelemről*. Budapest: Gondolat Kiadó, 25–47.
- Ress I. (2004): A magyar–horvát konfliktus összetevői 1848–49-ben. In: Ress I.: *Kapcsolatok és keresztutak. Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában*. Budapest: L’Harmattan Kiadó, 62–84.